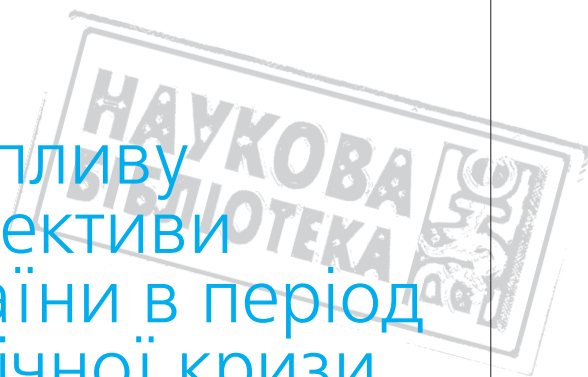

Комплексні чинники впливу на демографічні перспективи народонаселення України в період демографічно-економічної кризи

Антон ШАПОВАЛ,
аспірант Національного авіаційного
університету

Юрій МАРТИНЕНКО,
заступник начальника служби
внутрішньої безпеки
головного управління боротьби
з організованою злочинністю
МВС України,
заслужений юрист України

27

Суспільно-економічні процеси, що відбувалися в Україні протягом XX століття, спричинили демографічну кризу. Українська держава стоїть перед численними викликами, зумовленими нею.

Найяскравіше відбиває внутрішні процеси в державі демографічний розвиток. Ідеться не лише про народжуваність і відтворення населення, а й про загальну якість людського ресурсу: стан здоров'я, екологічну ситуацію, тривалість життя, рівень народжуваності, співвідношення населення в різних вікових групах, економічний розвиток, міграцію, соціально-психологічне самопочуття населення, рівень культури.

Так склалося, що низка історичних подій протягом XX століття мала невтішні демографічні наслідки для України. Перша та Друга світові війни, голодомори, штучне переселення народів, індустріалізація та колективізація, репресії, Чорнобильська катастрофа, криза 90-х років призвели до значних змін не лише кількості, а й якості населення України. Збільшення смертності та зменшення народжуваності стало помітним уже з 60-х років, скоротилася загальна тривалість життя. Були періоди хвилеподібного тимчасового зростання народжуваності в Україні, якому сприяли переважно цільові державні програми. Варто зауважити, що процес погіршення якісного складу населення не зупинився донині.

Інтеграція України в світову економіку вимушено створює її залежність від зовнішніх міжнародних економічних процесів. На Україну впливають глобалізаційні й інтеграційні процеси в світовій економіці. Спахи криз великих держав хвилеподібно торкаються економіки України. Україна є залежною від стану економіки провідних країн світу. Економічні кризи в цих країнах позначаються на економіці України. Різка зміна цін на нафту, газ, курсу долара на міжнародному ринку миттєво позначається на економіці нашої країни.

Згідно з висновками експертів про демографічну ситуацію в Україні, що склалася, можна стверджувати, що ця криза насамперед тісно пов'язана з економікою. Варто зауважити, що нестабільність в економіці, політиці прямо й опосередковано позначається на соціальній, економічній та духовній сферах суспільства, зокрема на впевненості пересічного громадянина в завтрашньому дні.

Демографічні процеси в Україні давно вийшли за рамки суто внутрішнього процесу. Відкритість кордонів, широкі можливості реалізації трудової діяльності та пошуку кращого життя зумовили великі масштаби трудової міграції.

Трудова міграція є складовою демографічних процесів. Вона формується відповідно до потреб у робочій силі та пропозиції трудових ресурсів. Потреба виникає внаслідок розвитку економіки та формуванням нових робочих місць. Так склалося, що Україна раніше була більше аграрною державою, в якій рівномірно були розподілені робочі місця та трудові ресурси. За часів УРСР у селах працювали колгоспи та інші невеликі державні підприємства, що забезпечували мешканців села робочими місцями. Зі стрімким розвитком економіки та підприємництва в державі цей баланс порушився. Віднедавна більше робочих місць потребують міста, де зосереджене виробництво та послуги, а не села. Престиж, більша оплата праці у великих містах, наявність робочих місць стали вагомими критеріями під час прийняття рішень щодо місця проживання та праці. Українська внутрішня трудова міграція має чіткі міграційні потоки, канали – від периферії, містечок та сіл до більших міст та центру. Це впливає на демографічне розподілення населення на території держави. Тобто центр країни краще

розвинутий. Не є таємницею те, що значна частина сіл за-непадає та вимирає внаслідок таких процесів, у невеликих містах поступово зменшується кількість населення через смертність, помірну народжуваність та відплив молоді до «великих» міст. Стабільно спостерігається збільшення чисельності населення у великих містах – Києві, Дніпропетровську, Львові, Одесі, Донецьку, Харкові та ін. У містах проживає 69% населення, в сільській місцевості – 31%. У зв'язку з таким переміщенням населення Україна перестає бути аграрною державою. Й хоча в сільських регіонах не вистачає робочих рук, проте через низьку оплату порівняно важкої роботи та її непрестижності мало хто із сільської молоді погоджується працювати в секторі сільського господарства. На державному рівні розв'язання проблеми вимирання містечок і сіл є головним завданням програми їх розвитку, що передбачає: створення нових робочих місць у цих містах, надання пільг для новостворених підприємств та державних дотацій на сільськогосподарську діяльність, зацікавлення і залучення молоді на робочі місця в таких регіонах, розвиток інфраструктури.

Щодо внутрішніх перспектив населення та розвитку сіл, то деякі села Черкащини, Полтавщини, Херсонщини та інших областей України приречені на вимирання, в них не залишилося молодого покоління. Історично в сільських сім'ях народжувалося більше дітей, і села були основними постачальниками трудових ресурсів для міст. Ця традиція не збереглася.

Відплив людського потенціалу з України є негативним наслідком несприятливих умов, що в ній склалися. Наслідки міграції здорового населення до інших країн позначаються на загальній демографічній ситуації та демографічному, трудовому потенціалі населення. Переважно від'їжджають до інших країн працювати та на постійне проживання здорові, молоді громадяни. Й лише мала та незначна кількість мігрантів повертається у зрілому віці без наміру створення на території України сім'ї. Отже, дітей народжують не в Україні та розвивають економіку інших країн. Є країни – постачальники трудових ресурсів для розвинених країн Заходу, Україна серед них. За неофіційними даними, за кордоном проживають та працюють близько 10 мільйонів українців. Країнами, споживачами трудових ресурсів України, є Росія, Польща, Німеччина, США, Португалія, Італія, Канада. Утримати трудові ресурси в межах країни можна, підвищивши загальний економічний рівень держави та добробуту населення. Однак ми можемо лише констатувати дані та спостерігати тенденції.

Приміром, зовнішній міграційний приріст населення у січні–липні 2008 року порівняно з відповідним торішнім періодом збільшився з 8,7 тис. до 9,0 тис. осіб. Переважну більшість серед іммігрантів (81,4%) становили прибулі з країн СНД. Серед вибулих з України 66,3% виїхали до країн СНД і 33,7% – до інших країн.

За оптимістичним варіантом прогнозу, згідно з доповіддю на парламентських слуханнях від 23 травня 2003 року, протягом 2005–2015 років є ймовірною інтенсифікація повернення етнічних українців і раніше депортованих за національною ознакою з країн колишнього СРСР. У зв'язку з неспокійною політичною ситуацією та воєнними подіями на Близькому Сході почали повертатися також українці, що мігрували до Ізраїлю.

Перед Україною в найближчі 30 років може постати проблема недостатньої якості та кількості робочої сили. Як зазначила Е. Лібанова, директор Інституту демографії та соціальних досліджень, «у нас за останнє десятиріччя відсотків на 70 збільшилися обсяги підготовки фахівців з вищою освітою. Однак, як показують дослідження, питома вага молодих фахівців з вищою освітою в державі знижується. ... І це відбуватиметься доти, доки конкурентною перевагою в Україні буде не якісна робоча сила, а її низька ціна. Якщо так триватиме, то через років п'ять у нас буде дефіцит не тільки кваліфікованої, а й будь-якої робочої сили».

Інтенсивна міграція українців у розвиненіші країни, внутрішня міграція позначаються на демографічній ситу-

ації. За наявного низького приросту населення в державі для його відтворення як альтернативу вчені-демографи пропонують можливість часткового заміщення демографічного дефіциту населення для безпеки майбутньої держави за рахунок цієї ж зовнішньої міграції. Україна залишається привабливою для вихідців із менш розвинених держав Середньоазійського регіону та колишніх країн СНД: Молдови, Грузії, Узбекистану. Проте в цьому є й небезпека. Річ у тім, що маргіналізація та асиміляція носіїв інших національностей негативно позначаються на збереженні та цілісності історичної української культури й традицій. Європа, США фактично пройшли цей шлях. Наслідки змішання культур, традицій, менталітетів очевидні. Держави вдаються до консервативних заходів щодо збереження традицій та історичної культури. Ще однією небезпекою можна вважати низьку якість трудових ресурсів, що прибувають, та низьку оплату праці, що, в свою чергу, через економію коштів роботодавців дає їм можливість обирати дешевшу робочу силу й залишати без роботи вітчизняних спеціалістів. Становить небезпеку й нелегальне перебування осіб із цих держав на території України. Нелегали несуть дуже відмінні від європейських системи цінностей. Вони не розчиняються в етносі, який їх прийняв, натомість створюють замкнені етнічні угруповання, що стають джерелом злочинності, наркоманії й інших негативних явищ. Їх перебування в Україні є порушенням чинного законодавства, через незадовільний стан здоров'я нелегалів поширюються небезпечні захворювання ВІЛ/СНІД, туберкульоз. Виходом із демографічної кризи може бути створення цільової державної програми.

Депопуляція населення є головним критерієм його відтворення в державі. За тривалістю життя Україна нині посідає передостаннє місце серед країн Європи, «випереджаючи» лише Росію. В Україні спостерігається тенденція старіння нації. На народжуваність та смертність впливають багато чинників.

За словами колишнього міністра у справах молоді та спорту Павленка, Україна опинилася в «демографічній ямі» – смертність перевищила найгірші прогнози, а народжуваність є нижчою за плановані показники. Саме це спонукало до ухвалення цілої низки державних програм, спрямованих на подолання демографічної кризи.

Кількість населення на 1 вересня 2008 року в Україні, за даними Держкомстату, становила 46200,9 тис. осіб. Упродовж січня–серпня 2008 року чисельність населення зменшилася на 171,8 тис. осіб, або на 5,6 особи в розрахунку на 1000 населення.

Населення зменшується лише за рахунок природного скорочення (180,8 тис. осіб), якого не перекирає незначний міграційний приріст населення (9,0 тис. осіб). Порівняно з відповідним періодом 2007 року обсяг природного скорочення зменшився на 13,7 тис. осіб, або з 6,3 до 5,9 особи в розрахунку на 1000 населення.

Хвилеподібний характер тенденцій смертності в Україні протягом принаймні найближчих 25 років, значні резерви зниження смертності у допрацевдатних і особливо працевдатних вікових групах, адаптація населення до нових соціально-економічних умов, подолання затяжної економічної кризи, успіхи медицини в лікуванні широкого кола захворювань дають підстави розраховувати на зниження ймовірності смерті: прискорене зниження – смертності немовлят (до 7,5–8%) і дітей раннього віку, вельми помірне – жінок віком 16–60 років (ймовірність померти, не доживши до 60 років, для 16-річних дівчат скоротиться до 7–8%) і населення старше 60 років.

Нині питома вага осіб у віці 60 років і старше в загальній чисельності населення становить 21,4% і є однією з найбільших у світі. Якщо вікова піраміда міського населення характеризується більш-менш рівномірним розподілом допрацевдатних, працевдатних і післяпрацевдатних контингентів, то у віковій піраміді сільського населення чітко виокремлюються 2 групи – покоління людей, які народилися у період короткочасного піднесення народжуваності середини 1980-х років, і покоління народжених у середині 1930-х. Вища порівняно з міським населенням частка дітей серед селян дає підстави

сподіватися на певне омолодження сільського населення у майбутньому.

Заслугує на увагу проблема високого рівня смертності молоді, а особливо чоловічого населення віком до 65 років, причиною якої є травматизм як на робочому місці, так і в побуті, 65% новонароджених хлопчиків не доживають до 65 років. Найбільші зрушення (як і протягом останніх 50 років) очікуються у показниках смертності чоловіків працездатного віку. Передбачається, що ймовірність померти, не доживши до 60 років, для 16-річних юнаків у 2026 році становитиме 16–21%. Практично смертність саме цього контингенту визначатиме загальний характер тенденції смертності та тривалості життя населення України, як зазначає демограф Е. Лібанова. Інтенсивність народжуваності зростає загалом з 10,1 до 10,6 немовляти на 1000 населення, а рівень смертності – з 16,4 до 16,5 особи. Проте, за її словами, нині для відтворення нації 10 українських жінок повинні народжувати 23–24 дитини, а насправді народжується лише 13. «Українська жінка не хоче народжувати – вона вийшла за межі родини і прагне соціально реалізуватися», – підсумовує Лібанова.

Демографи, беручи до уваги чинники впливу на демографічні процеси в державі, чітко пов'язують рівень народжуваності в Україні з рівнем матеріального достатку сімей. Сьогодні доходи сімей за збалансованого підходу до видатків не завжди покривають необхідні потреби сім'ї за наявною, фактичною кількістю її членів, що ставить українську сім'ю в рамки планування дітонародження. Державна програма надання матеріальної допомоги у зв'язку з народженням дитини в розмірі 12 тисяч 240 гривень на першу дитину, 25 тисяч гривень – на другу та 50 тисяч – на третю й наступну дитину, прийнята постановою Кабінету Міністрів, сприяла збільшенню народжуваності у сім'ях, що відклали народження дітей до поліпшення економічної ситуації. Проте виплата матеріальної допомоги у зв'язку з народженням дитини наразі призупинена через брак бюджетних коштів. Українська економіка не може витримати соціально спрямований бюджет. А тому очікувати великих зрушень у фінансуванні програм, створених з метою розв'язання демографічних проблем, не варто.

Значному підвищенню дітонароджуваності в Україні сприяють ефективне розв'язання на державному рівні житлових проблем молоді. Як показують дослідження, пізні діти в сім'ях українців та відкладення народження дітей пов'язані з житловими проблемами. За нинішніх економічних умов деякі сім'ї свідомо відмовляються народжувати другу дитину, пов'язуючи це з покращенням економічного добробуту, збільшенням доходів, збільшенням житлової площі. Державна програма з кредитування житла молодих родин не є доступною для більшості громадян з різних причин, тому незначно впливає на рівень народжуваності. Досвід західних країн свідчить, що сама концепція є ефективною за відповідних доступних умов і масштабів самої програми в державі.

Дедалі рідше виникають і багатодітні сім'ї. Історія України пам'ятає часи, коли в сім'ї було сім і більше дітей. Нині існування багатодітних сімей вважається або розкішшю, або це пов'язують з матеріальним неблагополуччям родини. Виховання нового покоління в сучасних умовах потребує сталих витрат на здоров'я, освіту, побут.

В Інституті демографії та соціальних досліджень спробували прорахувати, що буде з нашим населенням, якщо кожна жінка народжуватиме двох дітей (ніде в Європі немає такого високого показника), а середня тривалість життя збільшиться до рівня Японії, тобто на 13 років. І навіть за таких умов населення України скорочуватиметься. «Це означає, що потенціал демографічного росту у нас вичерпаний. Вичерпаний через те, що серед нашого населення багато осіб похилого віку і мало молоді. Від середини 60-х років рівень народжуваності не забезпечує навіть просте відтворення, тобто кожне наступне покоління менше попереднього. Нині п'ятирічних дівчаток менше, ніж 75-літніх жінок», – зазначає Е. Лібанова.

Кількість абортів або ненароджених дітей є одним із демографічних чинників. Щорічно здійснюється, за

різними даними, 300 тисяч операцій з переривання вагітності. Сумарна кількість ненароджених (абортів) немовлят і народжених свідчить, Україна може вийти на показник народжуваності, що незначно перевищує смертність. Штучне переривання вагітності є наслідком небажання народжувати дитину за несприятливих умов. Відіграє роль чинник незапланованості та неготовності народжувати через матеріальні труднощі, що пов'язані з народженням дитини, юний вік майбутньої матері (низька секс-культура), неперебування жінки в шлюбі. До абортів схильються жінки, що через економічні та інші причини не бажають виховувати дитину, та ті, що вже мають дітей. Тобто економічний чинник залишається найважливішим під час прийняття рішення народити дитину. Державі слід взяти під контроль абортів в країні та законодавчо стримувати їх, відновити виплати матеріальної допомоги у зв'язку з народженням дитини, підвищувати культуру здоров'я населення та жінок.

Зі 100% вагітних жінок лише 9% виношують дитину без ускладнень. Переважна більшість отримують рекомендацію від лікаря на стаціонарне підтримання здоров'я під час вагітності в медичних закладах. Це викликає занепокоєння щодо майбутнього покоління держави. Погіршення здоров'я жінок спостерігається ще з дитячого віку. У 17–20 років лише 7% жінок можна вважати цілком здоровими. Тобто в перспективі значних демографічних змін державі слід подбати про якість здоров'я нації репродуктивного віку. Екологія країни також є невід'ємним чинником впливу на репродуктивну частину населення держави.

Є негативні явища: дитяча безпритульність, соціальне сирітство, покинуті діти.

Загальноєвропейські тенденції народжуваності не дають підстав очікувати істотного збільшення сумарних коефіцієнтів народжуваності протягом наступних 10–15 років. Втрати ненародженими унаслідок епідемії ВІЛ/СНІДу та туберкульозу протягом 2003–2010 років можуть становити 100–200 тис. У зв'язку з тим, що негативні тенденції в динаміці народжуваності посилюються, ці втрати істотно впливатимуть на формування молодих поколінь. Тільки після 2015 року у разі зміни репродуктивних настанов можна розраховувати на підвищення цього показника до 1,35–1,45 у розрахунку на одну жінку. Слід підкреслити, що і такий варіант розвитку не забезпечуватиме навіть простого заміщення поколінь.

Чому ж українці розлучаються і позбавляють себе родинного частя? За даними опитування, 27% респондентів називають причиною розпаду шлюбу конфлікт інтересів і відчуженість, ще 22% заважають нерозв'язані житлові та матеріальні проблеми. Чимало родин розпадається через зловживання алкоголем, вживання наркотичних речовин і насильство у сім'ї – у цьому зізналися 25% опитаних. Серед інших причин розлучень – подружня зрада, ревності, незадоволення інтимними стосунками (18%). У поточному році спостерігається скорочення кількості укладених шлюбів (на 10,7%), а також розлучень (на 5,5%). Українські шлюби рік у рік дорослішають. Такими є результати дослідження «Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації населення України», здійсненого Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. О. Яременка за ініціативи Благодійного фонду «Розвиток України» у квітні 2008 року (опитано 3200 респондентів у всіх регіонах України віком від 15 до 50 років).

Здоров'я населення держави є запорукою якісного здорового відтворення населення, тривалості життя. Хвороби ХХІ століття ВІЛ/СНІД та туберкульоз є поширеними в Україні. Наша держава посідає одне з перших місць із захворювання на ВІЛ/СНІД у Європі. Та жахливо те, що народжуються діти з цими недугами, а вони вже не зможуть бути потенційними майбутніми батьками здорового покоління. Українці не є здоровою нацією. Шкідливі звички, соціальні хвороби – алкоголізм і наркоманія відбирають здоров'я та життя переважно молодого дітородного покоління. Крім того, за висновками науковців, українці вживають нежиску їжу та воду, недоїдають. Це стосується переважно малозабезпечених

громадян, а наслідком є народження слабких дітей, скорочення тривалості життя. Віднедавна розповсюдилися харчові продукти з генно-модифікованими організмами. Їхній вплив на репродуктивну систему людини за регулярного вживання ще не досліджено. Проте вплив на генетику інших живих організмів є очевидним, тож можна очікувати катастрофічних масштабних наслідків його для населення держави в разі розповсюдження таких продуктів. У рамках державної безпеки вважаю необхідним заборонити ввезення товарів із вмістом ГМО. Розвинені країни відмовилися від таких продуктів та заборонили ввезення й вирощування їх на своїй території.

Економічний стан і розвиток економіки в країні залишаються найвагомішими чинниками впливу на демографічні процеси в державі й визначають народжуваність і приріст населення, смертність, міграцію, внутрішню та зовнішню. Статистичні дані показують, що якість життя особливо не поліпшується. В Україні значних зміни у бік різкого збільшення середнього класу суспільства не відбувається. Бідність спостерігається практично в кожному місті та містечку. Демографи зауважують, що найвищого рівня народжуваності та відтворення населення можна досягти за наявності стабільного середнього класу, який економічно забезпеченіший, здоровіший, освіченіший. Останніми роками середній клас в Україні збільшився, проте не є сталим. Й у періоди економічних криз зменшується. Натомість членам суспільства, що належать до найнижчого класу, держава надає матеріальну допомогу, та від того вони не багатшають і не можуть розв'язати всі свої проблеми. Відповідно якість членів

найнижчого класу майже за всіма показниками відстає від середнього класу. Депопуляція населення, що належить до найнижчого класу, становить велику питому вагу від усієї народжуваності й не є найвищою. Проте смертність людей найнижчого класу є найвищою. Україні слід остерігатись затяжних і частих криз, унаслідок яких члени суспільства із середнього класу потрапляють до найнижчого. Ефективним шляхом постійного зменшення найнижчого класу, що впливає на демографію в країні, є підвищення стандартів, якості освіти, проведення реформи оплати праці, поліпшення умов праці та зменшення безробіття, пропаганда здорового способу життя, підвищення рівня культури.

30

Джерела

1. Лібанова Е. М. Стратегічні пріоритети соціальної політики України в першій декаді XXI століття // Парадигма соціальної політики України на зламі тисячоліть: Міжнар. наук.-практ. конф.: Київ, 30 жовтня 2007 р. – www.usr.org.ua
2. Рекомендації парламентських слухань «Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки» // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 46. – Ст. 370.
3. Рівень життя населення України / Інститут демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л. М. Черенько. – К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. – 428 с.

Теоретичні засади співвідношення міжнародного та внутрішнього права держав

Ольга ШПАКОВИЧ,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Сучасний рівень правосвідомості дає змогу говорити про первинність міжнародного права серед інших чинників, що впливають на міжнародні відносини. Більшість сучасних теорій співвідношення міжнародного та національного права допускають їхню одночасну дію стосовно того ж предмета в межах певної сфери. Відкритим залишається питання щодо верховенства одного з них і як це впливає на процеси застосування. Фактично міжнародне та

національне право не вступають у конфлікт як системи, бо оперують у різних сферах і кожне домінує у своїй власній.

Співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права продовжує бути предметом дослідження вітчизняних науковців, зокрема таких, як І. Бліщенко, В. Буткевич, М. Буроменський, А. Вишенський, В. Денисов, Д. Левін, І. Лукашук, О. Мережко, Р. Мюллерсон, Г. Тункін, Є. Усенко та ін.